

ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

JACKY PRUNEDDU*

Η καινούργια πραγματικότητα που μας υποχρεώνει σήμερα να παραδεχθούμε πως πρέπει να «ζήσουμε με την κρίση», θα μπορούσε συγχρόνως να εμπεριέχει και πολλές δυνατότητες για ισόρροπη ανάπτυξη των ατόμων –αν, σε αντίθεση προς μια κοινωνία που αθρόυθα έχει καταστήσει έμβλημά της την σπανιότητα του χρόνου και όπου το δικαίωμα για εργασία έχει παραδόξως αποβεί σχεδόν ένα προνόμιο– τολμούσαμε να ξεφύγουμε απ' τους παραδοσιακούς τρόπους σκέψης. Με δυο λόγια, αν πιστεύαμε πως η οικονομία μπορεί να περάσει στην υπηρεσία του ανθρώπου.

Ι. Η Απασχόληση: συνεχής συρρίκνωση

Επί μια δεκαετία τώρα, ίσως και περισσότερο, διαβάζουμε πως το τέλος της κρίσης πλησιάζει, επωδός που μόνο χαμόγελο πια προκαλεί, ενώ όλο και λιγοστεύουν αυτοί που πιστεύουν σε μια επάνοδο στην «ένδοξη δεκαετία του '30 και το τέλος της κρίσης». Όπου όμως και να δει κανείς, αντικρύζει το φάσμα της ανεργίας. Στην Ελλάδα, όπως και στις άλλες χώρες, ο πόλεμος με τους αριθμούς είναι εντυπωσιακός: «Αυτήν την ανεργία την προκάλεσε το ΠΑ.ΣΟ.Κ.» (Κ. Στεφανόπουλος, Βουλή 22.4.1985. «Τον Απρίλιο του 1982 η ανεργία... ανέρχεται στον αριθμό των 213.000 ανέργων. Αυτήν την ανεργία παραδεχόταν η Ν.Δ.» (Ε. Γιαννόπουλος, Βουλή 24.4.1985). «Η ανεργία δεν είναι πάνω από τις 200.000» (ο ίδιος). Δεν είναι δηλαδή δικοί μας οι άνεργοι, αλλά δικοί σας. Δεν θα μπορούσε ωστόσο πολιτικό παιχνίδι να είναι πιο στείρο –και αν η δημαγωγία δεν απέκλειε την αθωότητα– πιο παιδικό, απ' αυτήν την αντιπαράθεση αριθμών ανέργων: αποτελεί πια κοινό τόπο πως μέσα στα άκαμπτα πλαίσια της παρούσης μισθωτής εργασιακής πραγματικότητας δεν μπορεί να εξασφαλιστεί απασχόληση για όλους. Οι 31.000 περίπου άνεργων στον ΟΟΣΑ φαίνονται για πολλούς, τουλάχιστον μακροπρόθεσμα, ένα νούμερο που δεν επιδέχεται καμιά σχεδόν ομίχρωση.¹

Οι γυναίκες στην αγορά εργασίας

Στην Ελλάδα το γυναικείο δυναμικό απασχολείται σε 900.000 σχεδόν θέσεις, απ' τις οποίες οι 350.000 βρίσκονται σε περιοχές αστικές². Με την εισβολή του εξ' άλλου στην «αγορά εργασίας» και τη μαζική του είσοδο στις υπηρεσίες ή στην παραγωγή, η ζήτηση εργασίας, είτε το θέλουμε είτε όχι, έχει αυξηθεί σ' όλους τους τομείς.

Όσον αφορά τον τοπο μας ο κορεσμός δεν έχει επέλθει αφού οι γυναίκες αποτελούν ακόμη το 31% μόνο του εργατικού

ουναμικού, απ' το οποίο το 25% δουλεύει στην γεωργία. Και είναι λίγοι αυτοί που τολμάν ακόμη να ζητούν την επιστροφή των γυναικών στο σπίτι. Παράλληλα, η τάση για συνεχή αύξηση του αριθμού των εργαζομένων γυναικών κάθε άλλο παρά φαίνεται να εμποδίζεται απ' την ανερχόμενη ανεργία. Πριν από λίγα χρόνια ακόμη αυτό το φαινόμενο δεν είχε αρνητικές επιπτώσεις στον χώρο εργασίας στην Ευρώπη επειδή ακριβώς συνέπιπτε με περίοδο ευημερίας κατά την οποία η μαζική κατανάλωση και η παραγωγή αυξάνονταν συνεχώς. Σήμερα αυτό πια δεν αληθεύει αφού και η εσωτερική και η εξωτερική αγορά συρρικνώνονται.

Κορεσμός της αγοράς

Το επιχείρημα ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για κορεσμό της αγοράς αφού ο Τρίτος Κόσμος ζει ακόμη μέσα στην ανέχεια ανήκει βέβαια στην σφαίρα της ηθικής³ και στις κοινωνίες μας η ηθική με την οικονομία δεν έχουν καμμία σχέση. Η πικρή πραγματικότητα είναι βέβαια ότι ο Τρίτος Κόσμος δεν έχει τη δυνατότητα να αγοράσει ό,τι τα βιομηχανοποιημένα κράτη παράγουν, αποθηκεύουν και ενίοτε με τρόπους πολυέξοδους καταστρέφουν. Έτσι αυτή η τεράστια αγορά «των πολλών δεκάδων εκατομμυρίων ανθρώπων φερέγγυων όνειρο πολλών οικονομολόγων,³ δεν αναφαίνεται πουθενά στον ορίζοντα.

Κι όχι μόνο δεν πρόκειται ο Τρίτος Κόσμος να γίνει ο πελάτης που πολλοί προσδοκούν, αλλά ένα πραγματικό αίσθημα αλληλεγγύης προς τις χώρες αυτές θα επέβαλε αντίθετα την αποδοχή μιας ορισμένης μείωσης της παραγωγής των Δυτικών Χωρών. Κι αυτό επειδή μια ενεργή αλληλεγγύη με τις χώρες του Τρίτου Κόσμου δεν νοείται παρά μόνο με το άνοιγμα των αγορών μας στην παραγωγή τους, με επακόλουθο την αναπόφευκτη μείωση της προσφοράς εργασίας στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Φυσικά, καμμία εθνική πολιτική δεν θα προχωρήσει ως εκεί⁴ πρέπει όμως τουλάχιστον να δεχθούμε ότι για τις Τριτοκοσμικές Χώρες η λήψη αυστηρών προστατευτικών μέτρων είναι η *conditio sine qua non* για μιά ανάπτυξη της εθνικής τους παραγωγής. Ας ξεχάσουμε λοιπόν τις εξωτερικές αγορές, εκτός κι αν θέλουμε να γίνουμε κήρυκες του ιμπεριαλισμού.

Μένει η εσωτερική αγορά λοιπόν. Και γιατί όχι, μια και είναι φανερό ότι οι ανάγκες μας δεν έχουν ακόμη ικανοποιηθεί. Για ορισμένους μάλιστα οικονομολόγους⁴, ο αριθμός των θέ-

* Ιστορικός και Κοινωνιολόγος

σεων απασχόλησης είναι σχεδόν απεριόριστος –θα αρκούσε να κάνει κανείς ένα κατάλογο με τις ανάγκες του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα για να αναθερμανθεί η παραγωγή. Αλλά αυτό σημαίνει και πάλι ένα ανικανοποίητο αίτημα προερχόμενο από φορείς φερέγγυους. Ξέρουμε όμως ότι η πραγματικότητα είναι διαφορετική και ότι επομένως η ικανοποίηση αυτών των αναγκών –που είναι ασφαλώς πραγματικές– δεν αποτελεί συνάρτηση επαρκούς παραγωγής αλλά τρόπου κατανομής. Μήπως λοιπόν το πρόβλημα είναι κατ' ουσίαν καθαρά πολιτικό; Η έννοια εξ' άλλου της ανάγκης καλύπτει ευρύ ερμηνευτικό φάσμα.

Τα τελευταία χρόνια έχουμε κάνει τα πάντα στην Ευρώπη για να αυξήσουμε ή να κρατήσουμε στο ίδιο επίπεδο την παραγωγή και να αποφύγουμε τον κορεσμό: υποβιβάσαμε ποιοτικά και κάναμε πιο εύθραυστα τα προϊόντα μας⁵, πολλαπλασιάσαμε όσα είναι περιορισμένης χρονικής διάρκειας, αυξήσαμε την περιοδικότητα της ανανέωσής τους, επενδύσαμε στη διαφήμιση για να ξεπνήσουμε καινούργιες «ανάγκες». Και ο φαύλος κύκλος συνεχίζεται: οι ανάγκες ορίζουν την παραγωγή, που με τη σειρά της ορίζει τις ανάγκες. Ένα κύκλο που θα έπρεπε ίσως να σπάσουμε σήμερα, την ώρα που οι οικολογικές ανησυχίες έχουν από καιρό αμφισβητήσει το πρότυπο της απεριόριστης ανάπτυξης. Αφ' ετέρου αν εμβαθύνουμε στην αρχή του μιμητισμού και τη λειτουργία πολλών αντικειμένων ως σημείων⁶, θα δούμε ότι ανάγκες και επιθυμίες είναι άρρηκτα δεμένες και ότι η μεταξύ τους διαφορά δεν είναι πάντα σαφής: απ' αυτή την άποψη και μόνο ο Saunyu έχει δίκιο όταν υποστηρίζει ότι οι ανάγκες είναι απεριόριστες. Και αφού η ανάγκη ανήκει στο χώρο της επιθυμίας, υπάρχει μια άλλη ζωτική ανάγκη, ο χρόνος, που στοιχίζει όλο και πιο ακριβά, που αυξάνει συνεχώς και παράλληλα με την απόκτηση ορισμένων υλικών «αναγκών» και την οποία θα πρέπει να ικανοποιήσουμε. Γιατί αν μέχρι πρότινος ακόμη τα νέα προϊόντα της τεχνολογίας (ηλεκτρικές συσκευές, αυτοκίνητο) εξοικονομούσαν χρόνο, σήμερα δεν συμβαίνει πια το ίδιο μια και η ψυχαγωγία, τα ταξίδια τα σπορ ή το video κ.λ.π. απαιτούν ελεύθερο χρόνο.

Νέες τεχνολογίες

Είτε δεχθούμε ότι η παραγωγή παραμένει στάσιμη, είτε φαντασθούμε με μεγάλη δόση αισιοδοξίας την αύξησή της και τον πολλαπλασιασμό των Υπηρεσιών στον Τριτογενή Τομέα, η ίδια η παραγωγικότητα θα εξακολουθήσει πάντως να αυξάνει. Ίσως όχι τόσο στην Ελλάδα, όπου οι περισσότεροι βιομήχανοι σαν να ήταν απλοί εισοδηματίες δεν επενδύουν καθόλου για τον εκσυγχρονισμό και όπου τα συνδικάτα καταφέρνουν να καθυστερήσουν την εισαγωγή νέων τεχνολογιών, όπως π.χ. συνέβη με το δετές πάγωμα κάθε καινούργιας επένδυσης πληροφορικής στον Τομέα του Τύπου που υπέγραψαν με την εργοδοσία τον Σεπτέμβριο του 1981.

Στους πίνακες κατάταξης όλων των χωρών με κριτήριο το δείκτη ανταγωνιστικότητάς τους που η Economie - Monde - Forum (EME) εκδίδει κάθε χρόνο και αφορά τις 22 χώρες του ΟΟΣΑ, η Ελλάδα καταλαμβάνει την τελευταία θέση, ύστερα από την Τουρκία και την Πορτογαλία⁷. Ο ορθολογιστικός υπολογισμός της παραγωγής είναι λοιπόν αργά ή γρήγορα αναπόφευκτος: το ίδιο και η αναπροσαρμογή του συστήματος παραγωγής μ' εκείνο των υπολοίπων μελών της Κοινής Αγοράς. Και οι δύο αυτοί παράγοντες θα οδηγήσουν μοιραία στην αύξηση της παραγωγικότητας. Είναι γνωστό όμως ότι η κατασκευή των

ρομπότ αυξάνει σε όλο τον κόσμο κατά 33% κατά έτος (8), ενώ παράλληλα το κόστος τους για το έργο που παράγουν μειώνεται ουσιαστικά κατά 35% μέσα στο έτος: επίσης, ότι η απόσβεση του κόστους ενός ρομπότ γίνεται σήμερα σε λιγότερο από ένα χρόνο⁹. Γνωρίζουμε ακόμα ότι τα νέα μηχανήματα είναι περισσότερο αποτελεσματικά και πιο φθηνά απ' τα προηγούμενα, καθώς επίσης ότι οι νέες τεχνολογίες εισβάλλουν όλο και πιο μαζικά στον τομέα των Δημοσίων Υπηρεσιών, πολύ καθυστερημένο απέναντι στον τομέα παραγωγής σε ότι έχει σχέση με την πληροφορική και εξοικονομούν έτσι εργασία, ενώ συγχρόνως περιορίζουν την προσφορά. Δεν είναι λοιπόν πια δυνατό να βασίζεται κανείς στον Τριτογενή Τομέα για να αντικαταστήσει την αναπόφευκτη κατάρρευση θέσεων στις βιομηχανίες αφού, αντίθετα για τους ειδικούς, το πρόβλημα της ανεργίας θα εμφανιστεί ακόμα πιο οξύ σ' αυτόν ακριβώς τον τομέα παρά στη βιομηχανία¹⁰. Ας σημειωθεί ακόμη ότι η ανάπτυξη των θέσεων εργασίας στον Τριτογενή Τομέα τα τελευταία αυτά χρόνια εξηγείται ως επί το πλείστον από την «τριτογενοποίηση» ενός μέρους του δευτερογενούς τομέα της βιομηχανίας: δεν πρόκειται λοιπόν για καθαρή δημιουργία θέσεων. Επίσης λόγω του αυξανόμενου κόστους οι κοινωνικές δαπάνες τείνουν να μειωθούν, ενώ οι προϋπολογισμοί των κοινωνικών υπηρεσιών περιστέλλονται λίγο πολύ παντού. Δεν φαίνεται λοιπόν να υπάρχουν πολλοί λόγοι που να μας επιτρέπουν να πιστεύουμε σε μια προσηχή πτώση της ανεργίας.

Η προοπτική αυτή καθ' εαυτή είναι φυσικά απαισιόδοξη, αλλά όχι ολοκληρωτικά. Η πλήρης απασχόληση μπορεί να υπαρξει, φτάνει να μη προσοδίδουμε πια στον όρο μια έννοια άλλων εποχών, διότι η πλήρης απασχόληση δεν είναι πια απασχόληση πλήρους ωραρίου αλλά δουλειά για όλους. Στόχος που μπορεί να είναι εφικτός.

II. «Στρατηγικές» κατά της ανεργίας ή άκαρπη θεραπευτική επιμονή;

Επειδή καμμία κυβέρνηση δεν νοιώθει άνετα σε περίοδο ανόδου της ανεργίας, πολλές στρατηγικές χρησιμοποιούνται επί του θέματος ανά τον κόσμο, φυσικά με ελάχιστα αποτελέσματα. Διότι οι βιομηχανοποιημένες χώρες, που ζούν τώρα την μεταβιομηχανική τους επανάσταση αντιμετωπίζουν μια νέα μορφή ανεργίας που συμβιώνει πολύ καλά με τον πληθωρισμό και με τον οικονομικό επεκτατισμό: μια ανεργία συνέπεια της «εναμάρειας» λοιπόν.

Η περίπτωση της Ιαπωνίας όμως και των Ανατολικών Χωρών; Πράγματι τα ποσοστά της ανεργίας είναι εκεί χαμηλά, τα επίσημα όμως αυτά δεδομένα αποκρύπτουν την πραγματικότητα.

Και πρώτα για την Ιαπωνία, το επίσημο ποσοστό ανεργίας είναι 2,7%, κυμαίνεται δηλαδή μεταξύ του 5-8% έπειτα από την αναγκαία διόρθωση για να προσαρμοσθεί στις ευρωπαϊκές προδιαγραφές¹¹, και είναι άρα υψηλότερο απ' ό,τι συνήθως πιστεύεται. Αν μάλιστα δεχθούμε μια πρόσφατη συγκριτική μελέτη¹², η «μεγάλη κινητικότητα» των εργατικών χεριών εξουδετερώνει την «ακούσια» ανεργία. Απ' την άλλη, οι εκτιμήσεις αναφορικά με την κατάσταση των γυναικών δεν ανταποκρίνονται πάντα στην πραγματικότητα μια και οι τελευταίες συγκαταλέγονται δίχως να το θέλουν στο μη δραστήριο τμήμα του πληθυσμού. Επίσης οι άνεργοι δέχονται ευκολότερα την πρόσ-

αιρη απασχόληση και καμιά φορά μάλιστα αποσύρονται υπό την αγορά εργασίας. Το ίδιο ισχύει για τις γυναίκες και τους ηλικιωμένους. Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε μια ανεργία ακατάγραφη. Να προσθέσουμε για όσους πιθανόν θα αμυνοσητούσαν τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας, ότι η Ιαπωνική παραγωγή είναι στο περισσότερο μέρος της στραμμένη προς τα έξω, πράγμα που δεν θα συμβεί ποτέ με την Ελληνική. Όσο για τις Ανατολικές Χώρες, ποιος αγνοεί σήμερα ότι εκεί ο αριθμός των θέσεων εργασίας είναι μεγαλύτερος για την ίδια εργασία απ' ό,τι στη Δύση, και ότι αυτή η αναποτελεσματικότητα του συστήματος παραγωγής, αυτή η σπατάλη, είναι ένα από τα εγγενή δεινά τους.

Ποιά αντίμετρα σκέπτονται να πάρουν οι εδώ ή εκεί κοινωνίες; Και κατ' αρχή, ως μη σταθούμε καν σε ορισμένα κοινωνικά μέτρα που προτείνουν μερικοί νεοφιλελεύθεροι και που σκοπό έχουν να μειώσουν τη βοήθεια προς τους ανέργους: βασισμένα στην ιδέα ότι υπάρχει μια μεγάλη «ηθελήμενη» ανεργία, επακόλουθο ενός πάρα πολύ καλού επιδόματος, αυτά τα μέτρα θα οδηγούσαν στην περαιτέρω δυστυχία των ανέργων. Η ιστορία εξ' άλλου δείχνει καθαρά πως η κρίση και η ανεργία οδήγησαν στα επιδόματα και όχι βέβαια το αντίθετο¹³.

Γνωρίζουμε εξ' άλλου το ρόλο που φιλοδοξούν να παίξουν και η επιμήκυνση της υποχρεωτικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και η πρωιμότερη συνταξιοδότηση. Πρόκειται όμως «για ευκαιριακές λύσεις» που συχνά δημιουργούν άλλα προβλήματα. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν παρά δύο ειδών θεραπείες πραγματικά αποτελεσματικές: αύξηση της παραγωγής με την λεγόμενη αναθέρμανση της οικονομίας, ή ελάττωση και ελαστικότητα του χρόνου εργασίας.

Καταναλώνουμε για να παράγουμε, παράγουμε για να δουλεύουμε

Παράλογο; Κι όμως αυτό ακούμε λίγο πολύ παντού. Και θα έπρεπε αντί να προσπαθούμε να αναθερμάνουμε μια παράλογη κατανάλωση –διότι οι «αγοράσιμες» ανάγκες μας πολύ απέχουν από τις πραγματικές, οι οποίες αντίθετα δεν μπορούν να ικανοποιηθούν μέσα από τη λογική της αγοράς– να επιδιώξουμε να περάσει η οικονομία πραγματικά στην υπηρεσία του ανθρώπου. Διότι είναι τουλάχιστον περίεργο ότι παρά την απίστευτη έκρηξη της παραγωγικότητας, ο χρόνος εργασίας σταθεροποιήθηκε στις 40 εβδομαδιαίες ώρες. Ικανοποιήθηκαν ίσως και περισσότερες ανάγκες; Πιθανόν. Αλλά η εξήγηση αυτή δεν αρκεί. Ο πολλαπλασιασμός των καινούργιων αναγκών, τα όλο και πιο βραχύβια προϊόντα, η υποκατάσταση μιας δραστηριότητας που παλιά ανήκε στη σφαίρα της αυτόνομης παραγωγής από την μισθωτή εργασία, μας οδηγούν στη σκέψη ότι πρόοδος δεν είναι ίσως ό,τι ονομάζουμε μ' αυτό το όνομα. Εάν μεγάλο τμήμα τη μη αμοιδομένης εργασίας στην κοινωνία μας (τα 2/3 της συνολικής εργασίας) καταλήξει στο να είναι μισθωτή απασχόληση, τότε ασφαλώς θα δημιουργηθούν θέσεις εργασίας. Αλλά που είναι η πραγματική πρόοδος σ' όλα αυτά; Απλοποιώντας καταλήγουμε έτσι στο παράδοξο σχήμα: η γυναίκα μου δουλεύει στον γείτονα και η γειτόνισσα σε μένα.

Μείωση χρόνου εργασίας

Είναι η πιο ελκυστική και συγχρόνως η πιο ρεαλιστική «φόρμουλα» με την οποία όλοι σχεδόν συμφωνούν και που α-

νταποκρίνεται, όπως πρέπει να ομολογήσουμε, σε πραγματικές ανάγκες των παραγωγών· οι επιθυμίες τους επικεντρώνονται όλο και περισσότερο σε προϊόντα που αυτά τα ίδια απαιτούν για τη χρήση τους χρόνο. Όπως δείχνουν οι στατιστικές, η εργασία θα είναι όλο και περισσότερο ένα μέσο για την εξεύρεση ελεύθερου χρόνου ή για την απόκτηση αντικειμένων που απαιτούν λίγο χρόνο για τη χρήση τους: δεν έχει νόημα να κερδίζει κανείς περισσότερα χρήματα δίχως να έχει τον χρόνο να τα χρησιμοποιεί. Η αυξανόμενη άλλωστε αποχή απ' την εργασία δεν αποτελεί μήπως σύμπτωμα μιας διάχυτης ακόμη αίσθησης καταπίεσης απ' την έλλειψη χρόνου; Εξ' άλλου και αυτός ακόμη που απομένει ελεύθερος λιγοστεύει με τις αυξανόμενες ώρες μεταφοράς προς και από τον τόπο εργασίας· παντού δε η έννοια του γοήτρου μεταπηδά απ' την σφαίρα του αντικειμένου σε εκείνη του ελεύθερου χρόνου.

Σε ορισμένες κυρίως χώρες όπως η Γαλλία, η πολιτιστική αυτή επανάσταση φαίνεται λοιπόν να συμβαδίζει με το αίτημα της συνολικής μείωσης χρόνου εργασίας. Ωστόσο, το μέτρο αυτό και μόνο δεν θα αποτελούσε πανάκεια. Η ανάγκη βέβαια για ελεύθερο χρόνο, που είναι πραγματική, μπορεί να έχει πολλές και ποικίλες μορφές. Παντού μιλάν γι' αυτή και διάφοροι τρόποι έχουν επινοηθεί για να μειωθούν οι ώρες εργασίας με επιθυμητό στόχο τις τριανταπέντε ώρες. Είναι αλήθεια ότι η αύξηση της παραγωγικότητας δίνει τη δυνατότητα να διατηρηθούν οι ίδιες αποδοχές παρά τη συντόμευση της περιόδου δραστηριότητας. Απαιτήση εύλογη λοιπόν.

Ας μην έχουμε ωστόσο ψευδαισθήσεις. Δεν είναι σίγουρο ότι αυτή η συνολική μείωση χρόνου εργασίας θα ακολουθείται πάντα και από μια αύξηση προσφοράς εργασίας. Και πρώτα πρώτα, με μια σημαντική μείωση ωρών εργασίας δίχως να μειωθούν οι μισθοί, υπάρχει ο κίνδυνος αύξησης των τιμών, μείωσης της ζήτησης και επομένως μείωσης της προσφοράς εργασίας. Εξ' άλλου, σ' αυτή την περίοδο της συνεχούς τεχνολογικής ανανέωσης, η ιδέα ότι η κατανομή χρόνου εργασίας αποτελεί ένα αντίδοτο στην ανεργία θα αληθεύει όλο και λιγότερο· τα δε αποθέματα παραγωγικότητας των επιχειρήσεων είναι σήμερα τέτοια, ώστε η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας είναι αρκετά απίθανη. Αναμφίβολα η καθιέρωση των τριανταπέντε ωρών θα μπορέσει να περιστείλει τις απολύσεις· ασφαλώς όμως δεν θα δημιουργήσει νέες θέσεις^{13α}. Και κυρίως η «ενιαία» ελάττωση του χρόνου εργασίας που πρέπει βέβαια να αποτελέσει εδώ ένα από τους κύριους στόχους, δεν προσαρμόζεται στην ποικιλία των εξατομικευμένων περιπτώσεων. Αυτό που περισσότερο χρειαζόμαστε είναι ένα ευλύγιστο ωράριο για τον καθένα από μας. Εξ ου και ο δεύτερο άξων του συλλογισμού που είναι και ο πιο ενδιαφέρων: η ελαστικότητα του ωραρίου.

III. Ανεργία λόγω ακαμψίας;

Πράγματι πολλοί πιστεύουν ότι η έλλειψη ελαστικότητας της αγοράς εργασίας είναι μια από τις αιτίες που χειροτέρεψε την ανεργία στην Ευρώπη.

Προσοχή ωστόσο στους άκριτους ενθουσιασμούς. Η μελέτη σχετικά με την ελαστικότητα που συνένταξαν οι ειδικοί του ΟΟΣΑ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτή δεν θα είχε μακροπρόθεσμα αποτέλεσμα πάνω στην εργασία και ότι ο πιο σημαντικός στόχος της θα ήταν κυρίως η σύνδεση των αποτελεσμάτων των τεχνολογικών αλλαγών στην αγορά εργασίας με τη δυνατότητα να καλυτερεύσει η ποιότητα της ζωής μας¹⁴.

Ξανά όμως ως μη παρασυρόμαστε απ' τις λέξεις. Η ελαστι-

σε μια πλήρη απασχόληση που αμοίβονται και ζούνε σε κοινωνική υπόληψη, απ' την άλλη οι άνεργοι, αργόσχολοι, με μειωμένη κοινωνική υπόληψη και πολλές φορές δίχως άλλες προσόδους και που όλο προστίθενται σ' αυτούς που υποκριτικά ονομάζουμε «Τέταρτο Κόσμο». Ας σημειώσουμε δυστυχώς ότι εδώ ο ελληνικός νόμος της 2/5/1985 με τον πομπώδη τίτλο «Για το εθνικό σύστημα προστασίας απ' την ανεργία και άλλες συναφείς διατάξεις» περιορίζεται στη σύσταση ενός συστήματος αποζημίωσης των ανέργων, δίχως να αναφέρεται καθόλου σε μια νομοθετική επέμβαση σε θέματα οργάνωσης της εργασίας.

Η ελληνική Κυβέρνηση ωστόσο δεν είναι τελείως αντίθετη στην ελαστικότητα ή στη μερική απασχόληση· αντίθετα, δέχθηκε με ενθουσιασμό την πρόταση της Ομάδας των Κοινωνικών Προβλημάτων του Συμβουλίου της ΕΟΚ¹⁸. Μπροστά όμως στην εχθρική στάση των συνδικάτων, το κράτος δεν φαίνεται να θέλει να πάρει την πρωτοβουλία σ' αυτό τον τομέα, όπως άλλωστε το δήλωσε και ο υπουργός Εργασίας¹⁹. Αντίθετα: η μελέτη του ΟΣΣΑ πάνω στην Ελληνική οικονομία υπογραμμίζει ότι η κυβερνητική πολιτική είναι «μια πολιτική που εμποδίζει την ελαστικότητα της αγοράς εργασίας»²⁰. Και είναι αλήθεια π.χ. ότι η «συμβουλή» που δόθηκε σε «πολλές από τις γυναίκες που προτιμούν να εργάζονται με μειωμένο ωράριο» να αποφεύγουν να εργάζονται σε ένα τέτοιο σύστημα²¹ με το πρόσχημα ότι οι προσφερόμενες εργασίες μερικής απασχόλησης είναι κυρίως δουλειές κακοπληρωμένες και δίχως προοπτική καριέρας, ενέχει κάτι το προσβλητικό. Αντί να απαντά η κυβέρνηση με υπεκφυγές σ' ένα τόσο βασικό κοινωνικό αίτημα, θα ήταν ορθότερο να υιοθετήσει μια πραγματική προοπτική του επιλεγμένου ωραρίου η οποία θα είχε και το ασύγκριτο πλεονέκτημα να επιτρέπει στις γυναίκες που εργάζονται στο σπίτι να μην εξαρτώνται απ' τη μορφή αυτή της εκμετάλλευσης που αντιπροσωπεύει σχεδόν πάντα η κατ' οίκον απασχόληση (φασόν).

Γιατί λοιπόν αυτή η ενθάρρυνση προς τις ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες από τη μια, ενώ από την άλλη απουσιάζει κάθε εθνική πρωτοβουλία επί του θέματος; Διότι τελικά στην Ελλάδα η αντίθεση τόσο στην ελαστικότητα όσο και στο μειωμένο ωράριο εργασίας, που και τα δύο παρουσιάζονται συχνά σαν «νέες μορφές εκμετάλλευσης», παραμένει έντονη²². Αυτό άλλωστε φαίνεται καθαρά και από το υπόμνημα της Ελλάδας προς την ΕΟΚ που αφορά στο πρόγραμμα για την ανάπτυξη της απασχόλησης, Σεπτέμβριος 1986, όπου υπογραμμίζεται ότι «επί του παρόντος», «οι έντονες αντιρρήσεις της ΓΣΕΕ» εμποδίζουν την κυβέρνηση να προωθήσει μέτρα για την μερική απασχόληση ή το μειωμένο ωράριο^{22α}.

Αντιδράσεις προς κάθε κατεύθυνση.

Οι αντιδράσεις αυτές είναι κατανοητές αν περιοριστούμε στην οπτική της εργοδοσίας που εδώ και λίγο καιρό αναφέρεται συνέχεια στην ελαστικότητα. Είναι όμως δείγμα περιορισμένης φαντασίας το να μη μπορεί να διανοηθεί κανείς μια μορφή της ελαστικότητας και μερικής απασχόλησης που θα ήταν στην υπηρεσία των εργαζομένων. Συγχέοντας τους όρους μερική απασχόληση και μερική ανεργία, ελαστικότητα και πρόσκαιρη εργασία, τα ελληνικά συνδικάτα είναι συστηματικά αντίθετα σ' αυτό που συνιστά λίγο πολύ γι' αυτά μια αμφισβήτηση των κοινωνικών τους κεκτημένων. Αντίδραση βέβαια θε-

Είναι ωστόσο ελπιδοφόρο που αυτήν την τόσο συστηματική

κότητα δεν έχει βέβαια το ίδιο περιεχόμενο στο στόμα της εργοδοσίας, των Δημοσίων Φορέων, των συνδικάτων ή των μισθωτών. Δίχως προστατευτικούς «περιορισμούς», δίχως τις αναγκαίες προφυλάξεις, η περιώνυμη ελαστικότητα μπορεί να αποδειχθεί μια «φοβερή παγίδα»¹⁵.

Είναι το παράδειγμα του *Beuchäftigungsförderungsgesetz* στη Γερμανία (Απρίλιος 1985) που αφήνει τους εργαζόμενους στο έλεος της εργοδοσίας (16) και αποτελεί παράδειγμα προς αποφυγή. Παρόμοια επίσης είναι η διάταξη σχετικά με την διαφοροποίηση της εργασίας στην Γαλλία (Αύγουστος 1986), ή ο νόμος της 3ης Ιουλίου 1986, που δεν υποχρεώνει πια τους εργοδότες να παίρνουν, προκειμένου για απολύσεις προσωπικού, την άδεια της γαλλικής Κυβέρνησης. Παρόμοιες διατάξεις θα οδηγήσουν σίγουρα σε μια όξυνση της αστάθειας στην αγορά εργασίας. Το ίδιο θα ισχύσει παντού όπου η αυθαιρεσία της εργοδοσίας μένει δίχως έλεγχο. Να επαναλάβουμε λοιπόν και πάλι: η ελαστικότητα δεν πρέπει προπαντός να ταυτισθεί με την αποδυνάμωση του κοινωνικού ελέγχου· η αντίδραση των συνδικάτων σε αυτές τις περιπτώσεις είναι κατανοητή. Αλλά όπως υπογραμμίζει ο γενικός γραμματέας των γαλλικών συνδικάτων (CFDT)¹⁵, το να απορρίψουν τα συνδικάτα συλλήβδην την ελαστικότητα του ωραρίου θα ήταν για τα ίδια αυτοκτονία· αντίθετα, θα έπρεπε να δεχθούν ότι η μεταμόρφωση των συνθηκών παραγωγής έχει γίνει αναγκαιότητα και ότι αντί να της αντιταχθούν μάταια, θάπρεπε να συμβάλλουν ενεργά στην καθιέρωσή του. Σε αντίθεση περίπτωση τα κεκτημένα δικαιώματα των εργαζομένων θα κινδύνευαν σιγά-σιγά να υποχωρήσουν απέναντι στη νέα πραγματικότητα. Εξ άλλου, μέσω της ελαστικότητας θα περάσει αναγκαστικά και η διαρκής επιμόρφωση των εργατών που είναι αναγκαία, και δίχως την οποία θα ήταν καταδικασμένοι αργά η γρήγορα στην ανεργία. Διότι είτε το θέλουμε είτε όχι, φαίνεται ότι την επαγγελματική κινητικότητα δεν θα μπορέσουμε να την αποφύγουμε στο μέλλον.

Τέλος τα συνδικάτα πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι οι ελπίδες των μισθωτών ιδιαίτερα σε θέματα εργασίας εξελίσσονται, και ότι αν στην Ελλάδα η πλειονότητα των εργαζομένων «δεν θέλει καμμία αλλαγή στο ωράριο»¹⁷, οι νέες τάσεις στην Ευρώπη – περισσότερο από 50% των εργαζομένων επιθυμούν μια αλλαγή στο ωράριο – δεν θα αργήσουν να εξαπλωθούν και εδώ. Εξ άλλου ρωτήθηκαν σχετικά μόνο οι εργαζόμενοι. Σίγουρα αν ρωτούσαν και άλλους «εν δυνάμει» εργαζομένους, όπως τις γυναίκες που παραμένουν σπίτι μια και δεν έχουν άλλη επιλογή, το ποσοστό αυτό θα ήταν μεγαλύτερο.

Μερική ανεργία και κοινωνία δυο ταχυτήτων

Εάν μεταξύ των κανούργων αυτών αιτημάτων η εργασία με μειωμένο ωράριο αρχίζει στις βιομηχανοποιημένες χώρες να παίρνει μια καθόλου ευκαταφρόνητη θέση, τα διάφορα μέτρα που λήφθηκαν σχετικά μέχρι σήμερα χαρακτηρίζονται από περιέργη δειλία. Ως τώρα, κριτήριο έχουν τον αγώνα κατά της ανεργίας και τείνουν να καθιερώσουν περισσότερο μια «μερική ανεργία» παρά ένα «ωράριο εργασίας που πραγματικά να επιλέγει κανείς». Παράδειγμα η «Εργασία μερικής απασχόλησης για έργα τοπικού ενδιαφέροντος» που καθιερώθηκε στην Γαλλία, ή ο γερμανικός νόμος που αναφέραμε πιο πάνω, ή ο ελληνικός νόμος 1387/1983 σχετικά με τον «Έλεγχο ομαδικών απολύσεων και άλλες διατάξεις». Φαίνεται ωστόσο να επείγει η κατάργηση αυτής της κοινωνίας των δυο ταχυτήτων στην οποία ζούμε σήμερα: απ' τη μια, οι εργαζόμενοι υποχρεωμένοι

αντίθεση σε κάθε αλλαγή στην οργάνωση εργασίας αρχίζουν ορισμένοι να την αντιλαμβάνονται σαν αρνητική²³. Προέρχεται άραγε η αντίδραση αυτή μόνο από την επιθυμία προστασίας κοινωνικών κατακτήσεων; Στην πραγματικότητα πολύ συχνά τα συνδικάτα στο όνομα ενός «συμφέροντος του συνόλου» περιορίζονται στην προστασία ορισμένων «προνομιούχων» έναντι άλλων, περιθωριακών και μη ελεγχόμενων· διότι τα σίγουρα ενεργά τους μέλη τα βρίσκουν επί μονίμου βάσεως σε «τυπικά» βιομηχανοποιημένους τομείς. Όλες αυτές οι διάφορες αιτήσεις για ελαστικότητα ή για κατάτμηση ωρών εργασίας σε περισσότερους, ακόμα κι αν είναι τόσο πολλές όσο τουλάχιστον μαρτυρούν οι δημοσκοπήσεις, προέρχονται από άτομα μεμονωμένα, όχι από ομογενή σύνολα που να μπορούν εύκολα να ομαδοποιηθούν. Δεν ενδιαφέρουν επομένως τα συνδικάτα, που φοβούνται μη τυχόν αυτές οι ατομικές και περιθωριακές διεκδικήσεις σπάσουν την συνδικαλιστική δράση. Αυτό όμως ακριβώς κινδυνεύει να συμβεί αν τα τελευταία επιμένουν να παραμένουν εκτός των διαπραγματεύσεων που αργά ή γρήγορα θα ενώσουν μισθωτούς και εργοδότες εγκαταλείποντας τους πρώτους στα χέρια των τελευταίων. Αυτό σημαίνει επίσης ότι τα συνδικάτα κινδυνεύουν επίσης να αποκοπούν από ένα μέρος της εργατικής τάξης που συνεχώς διευρύνεται και την οποία αποτελούν οι εργαζόμενοι προσωρινά, ή οι δίχως θεσμικό ή νομικό πλαίσιο, ή ακόμη οι εκτός πλαισίου. Επιβάλλεται λοιπόν μια αλλαγή στη γενική θεώρηση του εργατικού κόσμου. Εάν ο συνδικαλισμός επιμένει να μη θέλει «να αγγίξει και την πραγματικότητα που διαμορφώνει γύρω του»²⁴ κινδυνεύει να αποδυναμωθεί επικίνδυνα.

Οι ίδιοι οι Δημόσιοι Φορείς που στην Ευρώπη εγγράφουν την ελαστικότητα του ωραρίου και την μερική απασχόληση στην στρατηγική τους κατά της ανεργίας δεν είναι στο βάθος καθόλου υπέρ μιας πραγματικής απελευθέρωσης του χρόνου εργασίας. Διακρίνουν ίσως τους «κινδύνους» μιας «κακής» χρήσης του ελεύθερου χρόνου: να φτιάχνεις αντί να αγοράζεις (πτώση της κατανάλωσης), να συζητάς, να οργανώνεσαι, να συμμετέχεις αντί να αντιπροσωπεύεσαι; Διότι αν είναι αλήθεια ότι αυτή η νέα ελευθερία που αποκτούν οι εργαζόμενοι να οργανώνουν τον χρόνο τους είναι «στοιχείο ανάπτυξης και πλήρωσης της προσωπικότητας»²⁵, άλλο τόσο είναι αλήθεια ότι γίνεται αναμφίβολα αντιληπτή σαν απειλή για την καθεστηκία τάξη, κατ' αντίθεση με την ανεργία, η οποία όταν δεν ξεπερνά ορισμένα όρια είναι φορέας της τάξης.

IV. Η κοινωνία του επιλεγμένου χρόνου

...ούτως οί κερκίδες ἐκέρκιζον αὐταὶ καὶ τὰ πλῆκτρα ἐκίθαριζεν, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῖς ἀρχιτέκτοσιν ὑπηρετῶν οὔτε τοῖς δεσπότηταις δούλων (Αριστοτέλης, Πολιτικά I, 11 παρ. 5).

Πρόκειται –ή σχεδόν– για τη δική μας κοινωνία. Η παραγωγικότητα έχει κυριολεκτικά εκτοξευθεί σε ύψη που κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί. Και τίποτε, ή σχεδόν τίποτε δεν έχει αλλάξει στην οργάνωση του χρόνου. Δεν θα έπρεπε, σύμφωνα με τις προφητείες του Marx και του Engels «να βγούμε από το βασίλειο της αναγκαιότητας»²⁶ και να χρησιμοποιήσουμε τον κερδισμένο χρόνο σε ευγενέστερες απ' την εργασία δραστηριότητες όπως «η καλλιτεχνική και επιστημονική ανάπτυξη του αθηνός»²⁷; Αντ' αυτού ο χρόνος που ελευθερώθηκε επενδύθηκε ξανά σε εργασία και σε παραγωγή καινούργιων αντικειμένων.

Το γεγονός όμως ότι τα κέρδη της παραγωγικότητας χρησιμοποιούνται για παραγωγή αγαθών αντί για χρονικά κέρδη, οδηγεί στην σπάνι του χρόνου που όλο και πιο πολύ γίνεται αντιληπτή σαν σπάνις αυτονομίας. Η συσσώρευση δε των προνομίων σε ορισμένους είναι όλο και περισσότερο καταφανής: σήμερα τα ίδια άτομα έχουν και περισσότερα έσοδα και περισσότερο χρόνο και μεγαλύτερο κοινωνικό γόητρο, συγχρόνως δε και τη λιγότερο κοπιαστική εργασία. Όμως και ο κοινωνικός μιμητισμός αλλάζει προοδευτικά στόχο. Λιγότερο ελκύουν πια τα αντικείμενα κοινωνικού γόητρου, όπως το αυτοκίνητο, ή ορισμένοι τρόποι χησιμοποίησης του χρόνου –η πυρετώδης ζωή που για αρκετό χρονικό διάστημα υιοθέτησε η άρχουσα τάξη σαν μοντέλλο–. Το «όλο και περισσότερο» χάνει συνεχώς από την έλξη που ασκούσε. Αν και ακόμη περιθωριακή, η αναζήτηση χρόνου για να ζήσει κανείς αρχίζει να αναφαίνεται σαν σημείο, να γίνεται αντιληπτή σαν προνόμιο μιας ελίτ, και να ασκεί να εξ αυτού μια αυξανόμενη γοητεία. Αυτό αληθεύει κι αν ακόμη η Ελλάδα παραμένει σ' αυτό το σημείο πίσω απ' τους περισσότερους Ευρωπαίους συναεταίρους, κι αν ακόμη «οι Έλληνες, ενδιαφέρονται πρώτα απ' όλα για μισθολογικές αυξήσεις»¹⁷. Ωστόσο, αυτό ακριβώς το νεοφανές αίτημα των καιρών θα μπορούσε να παραδιάσει τον παλαιότερο διαχωρισμό μεταξύ του χρόνου εργασίας και του ελεύθερου χρόνου και να μας οδηγήσει προς την έξοδο της κοινωνίας «των δύο ταχυτήτων». Όχι ότι πρόκειται –ας το επαναλάβουμε– να λιγοστέψει η ανεργία, παρόλο που δεν είναι αδύνατο η ελαστικότητα του ωραρίου και ο χρόνος μερικής απασχόλησης να έχουν τελικά κάποια επίδραση στην ζήτηση εργασίας. Ας μην είναι όμως πια αυτό το αποκλειστικό μας κριτήριο και η μόνη οπτική. Υπάρχει αντίθετα ο κίνδυνος απ' την ελκτική δύναμη που θα προκαλούσε η εγκαθίδρυση ενός αληθινά «επιλεγμένου χρόνου», να αυξηθούν οι αιτήσεις για εργασία. Αυτό εξηγεί πιθανόν και τη διστακτικότητα των Δημοσίων Φορέων που φοβούνται πιθανόν ότι ο αριθμός των αιτήσεων, που σήμερα απλώς δεν φαίνεται, ίσως αυξηθεί, ενώ ενδέχεται να συμβεί το ίδιο και στη φαινομενική ανεργία.

Στην πραγματικότητα ο επιλεγμένος χρόνος εργασίας έχει ένα ευγενέστερο σκοπό σαν στόχο, και επιφέρει μια βαθιά τομή: την αυτονόμηση του χρόνου εκείνων όσων το επιθυμούν, σύμφωνα με τους δικούς τους βιολογικούς και κοινωνικούς ρυθμούς στο μέτρο του δυνατού, αφού βέβαια ληφθούν υπ' όψη οι αναγκαιότητες που θέτει η οργάνωση της παραγωγής.

Επιλογή χρόνου εργασίας

Κατ' αρχήν είναι οπωσδήποτε απαραίτητο κατ' αρχήν ο χρόνος εργασίας, είτε πρόκειται για μερική απασχόληση είτε όχι, να είναι αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής. Ο ορισμός που δίνει το Διεθνές Γραφείο Εργασίας για την μερική απασχόληση δεν αφήνει περιθώρια σύγχυσης: «εργασία που γίνεται κατά τρόπο τακτό και εθελούσιο κατά τη διάρκεια μιας περιόδου αισθητά μικρότερης απ' την κανονική διάρκεια». Άρα δεν πρόκειται εδώ ούτε για εποχιακή, ούτε για ευκαιριακή εργασία ούτε και για μερική ανεργία. Οι νομομαθείς διακρίνουν άλλωστε σαφώς μεταξύ της «πρόσκαιρης εργασίας», ή «σταθερής μερικής εργασίας», από αυτή που είναι «εκούσια»²⁸ και που σ' αυτή και μόνο προσιδιάζει ο χαρακτηρισμός του επιλεγμένου χρόνου. Γι' αυτό και το 11% της εργασίας «μερικής απασχόλησης» που αναφέρουν μερικοί για την Ελλάδα (το 1981)²² δεν πρέπει να δημιουργεί ψευδή εικόνα. Είναι προφανές ότι αυτός

ο αριθμός περιλαμβάνει σχεδόν αποκλειστικά ανέργους «μερικής ανεργίας». Γνωρίζουμε εξ άλλου ότι στην Ελλάδα ο χρόνος «μερικής απασχόλησης» περιλαμβάνει «όσους εργάζονται συνήθως λιγότερες ώρες από αυτές που καθορίζονται με συλλογικές συμβάσεις για την κάθε εργασία»²³.

Εάν οι γυναίκες απ' την «ιδιαιτερότητα της φύσης τους» ενδιφέρονται πρώτες απ' όλους για το ελαστικό ωράριο, αν αυτή η αναγκαιότητα υπαγορεύεται από τις ευθύνες προς την οικογένειά τους –προ παντός στην Ελλάδα όπου η νοοτροπία αλλάζει αργά– αυτή η μορφή οργάνωσης του χρόνου ανταποκρίνεται επίσης σε μια ψυχολογική τους ανάγκη: απ' τη στιγμή που πρέπει κυρίως να διαχειριστούν ένα ενοποιημένο χρόνο, ο διαχωρισμός μεταξύ εργασίας/μη εργασίας χάνει τη σημασία του. Και σ' αυτή την περίπτωση οι γυναίκες χαρακτηρίζονται από μια βαθιά αίσθηση κοινωνικότητας και αρμονικής συνύπαρξης που μακάρι να ήταν μεταδοτική.

Όμως ο επιλεγμένος χρόνος, είτε πρόκειται για μερική απασχόληση, είτε για ελεύθερη οργάνωσή του στο 24ωρο ή για job sharing, έχει σαν αποτέλεσμα μια αναγκαία αναδιοργάνωση του ωραρίου των διαφόρων κοινωνικών υπηρεσιών: οι παιδικοί σταθμοί, τα σχολεία, το εμπόριο, οι τράπεζες, οι δημόσιες υπηρεσίες θα έπρεπε να επεκτείνουν τα ωράριά τους ώστε να μπορέσουν να ετωφεληθούν και αυτοί που οι ώρες εργασίας τους δεν συμφωνούν με αυτές της πλειονότητας, πράγμα που θα δημιουργούσε επίσης θέσεις εργασίας. Γιατί για παράδειγμα θα έπρεπε να είναι όλα κλειστά την Κυριακή; Ποιός άλλος πραγματικά θα το ήθελε εκτός ίσως της Εκκλησίας; Μήπως βρισκόμαστε ακόμη στον περασμένο αιώνα, την ευτυχή εποχή της βιομηχανικής ανάπτυξης όπου η κυριακάτικη αργία «είναι το μυστικό για την ηθική διαπαιδαγώγηση της εργατικής τάξης»;²⁹

Οι γυναίκες εξ άλλου δεν είναι οι μόνες ενδιαφερόμενες για τον επιλεγμένο χρόνο εργασίας: συμπεριλαμβάνονται επίσης όσοι πλησιάζουν στην σύνταξη³⁰, οι σπουδαστές και διάφοροι άλλοι. Ωστόσο, για να είναι πραγματικά ο επιλεγμένος αυτός χρόνος μια αληθινή κοινωνική πρόοδος, πρέπει όπως αναφέρθηκε, να ληφθεί μια σειρά μέτρων. Και πρώτα πρώτα να μην καθιερωθεί η ιδιότητα του εργάτη με μειωμένο χρόνο εργασίας, πράγμα που θα είχε σαν αποτέλεσμα την περαιτέρω διάσπαση μεταξύ των μονίμων και μη στο προσωπικό, όπως έγινε με το σχετικό Γερμανικό νόμο που αναφέραμε. Έπειτα θα έπρεπε να απαγορευθεί η χρησιμοποίηση του θεσμού της εργασίας μερικής απασχόλησης εναντίον της ανεργίας γιατί έτσι θα υπήρχε κίνδυνος να χάσει η πρώτη την αυτοτέλειά της. Όμως, η εργασία «μερικής απασχόλησης» που επιλέγει κανείς δεν συγχέεται πάντοτε με κατώτερη ή περιθωριακή απασχόληση. Το αντίθετο μάλιστα. Καλό θα ήταν τα συνδικάτα και οι φεμινίστριες που είναι τοποθετημένες αρνητικά στο θέμα, να συνειδητοποιήσουν ότι η επιλογή εργασίας μειωμένου ωραρίου συναντάται κυρίως σε όσους ασκούν επαγγέλματα με μεγάλη κοινωνική προβολή, όπως οι γιατροί ή οι εκπαιδευτικοί. Να συνάγουμε ότι πρόκειται για πολυτέλεια των πλουσίων η δυνατότητα να λιγοστέψουν κατά βούληση τις ώρες εργασίας και επομένως τά έσοδά τους; Όχι απαραίτητα, μια και η έλλειψη χρόνου επιφέρει αρκετά βαριά έξοδα: οι εργαζόμενοι προστρέχουν εξ ανάγκης σε εξωτερικές υπηρεσίες και σε αντικείμενα που συνήθως κοστίζουν πολύ. Το να απαγορεύεται εξ άλλου η χρησιμοποίηση ενός αγαθού με το πρόσχημα ότι δεν είναι εφικτό για όλους είναι, ως τολμήσουμε τη λέξη, δημαγωγία.

Οι δημόσιες υπηρεσίες θα έπρεπε βέβαια να δώσουν το παράδειγμα και να επιτρέπουν σε κάθε υπάλληλο που το επιθυ-

μεί να διαλέξει και τις ώρες εργασίας του, και την κατανομή τους. Δεν θα ήταν ίσως δύσκολο να φανταστούμε κάτι ανάλογο με αυτό που δειλά κάνει την εμφάνισή του σε ορισμένες χώρες, μια φόρμουλα απαλλαγής μέρους του φόρου σε όσες επιχειρήσεις προτείνουν εργασία μερικής απασχόλησης ή θέσεις με δυνατότητα να τις μοιράζονται δύο (job sharing). Αυτή η φοροαπαλλαγή θα μπορούσε να ελαφρύνει τις επιχειρήσεις από την αύξηση των κοινωνικών παροχών. Άλλα πλεονεκτήματα της ρύθμισης αυτής, πολύ περισσότερα απ' τα τυχόν μειονεκτήματα, είναι για τις επιχειρήσεις η πτώση της αποχής απ' την εργασία, καλύτερη παραγωγικότητα, ελαστικότητα των ωρών εργασίας. Υπάρχουν εκτιμήσεις ότι για παράδειγμα η παραγωγικότητα ενός εργαζομένου με μειωμένο ωράριο είναι αυξημένη περίπου κατά 33% απ' αυτή ενός εργαζομένου με πλήρη απασχόληση³¹, κάτι που θα μπορούσε ίσως να συνεκτιμηθεί στον υπολογισμό των αποδοχών του.

Εργαζόμενοι, αργόσχολοι και απόμαχοι;

Σ' αυτό συνοψίζεται φυσικά η βαθύτερη ανησυχία των συνδικάτων, και πολλοί είναι αυτοί που πιστεύουν ότι η καθιέρωση του επιλεγμένου χρόνου εργασίας θα οδηγούσε στην υπονόμευση του συνδικαλισμού²². Πρόκειται όμως για ανάλυση βιαστική. Οι κοινωνίες μας βέβαια έχουν αναγάγει την εργασία σε τέτοια θέση, ώστε ο ελεύθερος χρόνος να έχει καταντήσει συχνά συνώνυμος με την μη δραστηριότητα: οργάνωση της διασκέδασης που δεν ξεφεύγει από ορισμένα πλαίσια, δρόμοι γεμάτοι κυκλοφορία, να μια εικόνα εν πολλοίς του ελεύθερου χρόνου. Ακόμη χειρότερα, για ορισμένους, ο ελεύθερος χρόνος δεν είναι παρά μια νεκρή στιγμή μεταξύ δυο περιόδων εργασίας.

Δεν σημαίνει όμως πως η οπτική αυτή δεν μπορεί ν' αλλάξει. Μια εκ νέου κατάκτηση του απελευθερωμένου πια χρόνου θα μπορούσε να οδηγήσει στην εγκατάλειψη των προτύπων αυτών της κατανάλωσής του. Και δεν αποκλείεται καθόλου ότι όσοι αντίθετα εργάζονται με επιλεγμένο ωράριο, έχοντας περισσότερο χρόνο για την ενημέρωσή τους και τη συμμετοχή τους στα κοινά, να βρίσκονται απ' τους πρώτους στους κοινωνικούς αγώνες. Διότι ο ελεύθερος χρόνος δεν είναι μόνο συνώνυμος της τηλεόρασης, της βόλτας με το αυτοκίνητο ή του ποδοσφαίρου, αλλά είναι επίσης, και κυρίως, η δυνατότητα ενεργούς συμμετοχής στη διεύθυνση του πλαισίου της καθημερινής ζωής, στην κοινή δράση, στις κοινωνικές διεκδικήσεις. Δεν είναι λοιπόν καθόλου βέβαιο ότι εξατομικεύοντας την περίπτωση κάθε εργαζομένου, η «Επανάσταση του επιλεγμένου χρόνου εργασίας»²⁵ θα καταπνίξει τους συνδικαλιστικούς αγώνες: θα έπρεπε μάλλον, όπως ήδη αναφέραμε, τα συνδικάτα να πάρουν μέρος στις διαπραγματεύσεις που θα γίνουν για την καθιέρωσή της. Άλλωστε, στους οξυδερκέστερους από τους ευρωπαϊκούς οργανισμούς διαπιστώνεται μία δειλή αλλά γεμάτη σημασία μεταστροφή στις τάσεις αυτές³².

Εάν σήμερα ο ελεύθερος χρόνος διέπεται κυρίως από πνεύμα κατανάλωσης και κοινωνικού κονφορμισμού, η καθιέρωση κατάλληλων κοινωνικών δομών που έχουν σαν στόχο να επιτρέψουν τον «εμπλουτισμό» του και την αυτόνομησή του θα μπορούσε να απελευθερώσει μια σειρά από νέες πρακτικές οργάνωσης του ελεύθερου χρόνου, είτε πρόκειται για συλλογική οργάνωση στον κοινωνικό τομέα (συλλογική διαχείριση υπηρεσιών: πλυντηρίων, παιδικών σταθμών, γκαράζ, εργαστηρίων), ή του οικιακού τομέα (οικογενειακή μέριμνα των παιδιών). Ως

προς αυτό είναι αξιοπερίεργο το γεγονός ότι απ' όσο γνωρίζω οι οικολόγοι δεν έχουν κινητοποιηθεί για την προάσπιση του επιλεγμένου χρόνου εργασίας – κυρίως αφού η νέα αυτοδιαχείριση του χρόνου θα έπρεπε να συμβαδίζει με μείωση της σπατάλης γενικά, καθώς και με αύξηση της οικιακής παραγωγής.

Δίχως να έχουμε πολλές ψευδαισθήσεις για το άμεσο μέλλον, –διότι οι αντιθέσεις σε κάθε πρωτοβουλία που ξεφεύγει απ' τις συνηθισμένες ατραπούς και υποχρεώνει την φαντασία σε μια νέα προσπάθεια είναι έντονες, γιατί να μην επωφεληθούμε απ' τη συζήτηση που ήδη διεξάγεται σχεδόν παντού πάνω στην ανεργία και την εργασία για να αμφισβητήσουμε παλαιά σχήματα;

Στο κατώφλι του 21ου αιώνα, μέσα σ' αυτή τη μεταβιομηχανική κοινωνία που σιγά-σιγά στεριώνεται, ο επιλεγμένος χρόνος εργασίας θα μπορούσε να είναι ένα απ' τα σημαντικότερα στοιχεία άλλων, ανθρωπινότερων δομών που έχουμε το δικαίωμα να προσδοκάμε.

Βιβλιογραφία

1. Βλ. προχ. Le Monde 23/12/86.
2. Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδας ΕΣΥΕ 1982, Αθήνα.
3. Βλ. για παράδειγμα J. ATTALI, Les Trois mondes. Παρίσι 1981.
4. A. SAUVY, La machine et le chômage. Παρίσι 1980.
5. ADRET, Travailler deux heures par jour. Παρίσι 1977.
6. Βλ. σχετικά τις μελέτες του R. GIRARD, ιδίως τον La violence et le sacré Paris 1972. Βλ. επίσης P. DUMOUCHEL et J.P. DUPUY, L'enfer des choses Παρίσι 1979.
7. Le Monde 19/8/1986.
8. Σύμφωνα με μελέτη της BIT ο αριθμός των ρομπότ θα τριπλασιαστεί ή τετραπλασιαστεί έως το 1990.
9. JOËL LE QUEMENT, Les robots, enjeux économiques et sociaux La Documentation Française 1981.
10. Βλ. την έρευνα της SIEMENS στο Nouvel Observateur 22/8/81. Βλ. επίσης την έρευνα της Monde de l'Education, Ιανουάριος 1985 κ.ά. O. PASTRE, L'informatisation de l'emploi, Παρίσι 1984.
11. Le Monde 14/11/86.
12. Μελέτη του PH. SANCIER· βλ. πρόχειρα, Le Monde 19/8/86.
13. FR. STANKIEWICZ, Economie du chômage et de l'emploi Παρίσι 1984.
- 13α. Ο ίδιος όπ.π.
14. Le Monde 29/5/86.
15. E. Maire γενικός γραμματέας της CEDT, Le Monde 2/11/84.
16. Βλ. W. DAUÛBLER και M. LE FRIANT, Droit social, τ. Σεπτ./Οκτ. 1986.
17. Βλ. το άρθρο του Α. ΣΜΑΙΛΗ στον Οικονομικό Ταχυδρόμο, 6/11/86.
18. Οι αντιπρόσωποι της Ελλάδας, Ιταλίας και του Λουξεμβούργου ήταν οι μόνοι που ζήτησαν την γρήγορη υιοθέτηση ενός κειμένου σχετικού με την Travail volontaire à temps partiel, έγγρ. 6864, 20/5/1985 και 6803, 22/5/1985.
19. «Η μερική απασχόληση στη χώρα μας δεν απαγορεύεται. Επομένως δεν υφίσταται ανάγκη ρύθμισής της» Κ. ΠΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Το Βήμα 30/11/86.
20. Grèce, OCDE Etudes Economiques 1985/1986. (Παρίσι) Ιανουάριος 1986, σ. 40. Η μελέτη υπογραμμίζει ότι η εργασία μερικής απασχόλησης είναι «ουσιαστικά ανύπαρκτη στο δημόσιο τομέα» και «αποδοκιμάζεται και από την νομοθεσία και από την άμεση και έμμεση δραστηριότητα των δημοσίων φορέων (όπ.π., σ. 40, σημ. 27).
21. «Δικαιώματα και υποχρεώσεις της εργαζομένης γυναίκας στη μισθωτή εργασία». Υπουργείο Προεδρίας Γενική γραμματεία ισότητας των δύο φύλων, Αθήνα 1985.
22. Α. ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ, Νέες Μορφές εκμετάλλευσης. Εργασία τ. 3, Δεκ. 1984.
- 22α. Οικονομικός Ταχυδρόμος 16-10-1986, σ. 67.
23. Βλ. το άρθρο του Α. ΣΜΑΙΛΗ, Οικονομικός Ταχυδρόμος 9/10/1986.
24. Ο ίδιος, όπ.π.
25. Βλ. σχετικά την ενδιαφέρουσα μελέτη της ομάδας εργασίας E-CHANGES ET PROJETS, La Revolution du temps choisi», Παρίσι 1980.
26. FR. EGNELS, Anti-Düring, Βερολίνο 1978.
27. Κ. MARX, Grundrisse, Βερολίνο 1953.
28. Γ. ΚΟΥΚΚΙΑΔΗ, Εργατικό δίκαιο, Αθήνα 1984.
29. J. LEFORT, Du repos hebdomadaire, Παρίσι 1875.
30. Στην Γαλλία, ένα διάταγμα της 31/3/1982 σχετικά με την σταδιακή αποχώρηση απ' την ενεργό υπηρεσία επιτρέπει στους δημοσίους υπαλλήλους άνω των 55 που δεν έχουν ακόμη δικαίωμα συνταξιοδότησης να ασκούν μια άλλη δραστηριότητα μερικής απασχόλησης έως να φθάσουν την ηλικία για συνταξιοδότηση, με αποδοχές το 80% του μισθού.
31. Μελέτη του Πανεπιστημίου του Mannheim, βλ. πρόχ. Nouvel Observateur 29/8/81. Βλ. επίσης G. AZNAR, Tous à mi-temps, Παρίσι 1981.
32. Πρόκειται για τις πρόσφατες θέσεις του γαλλικού συνδικάτου CFDT.

